

صنایع دستی چکشی بروجرد

پژوهشی مردم‌شناختی

تالیف:

دکتر محمود رنجبر

(عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی)

ویراستار:

علی اصغر عطاءاللهی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

تهران - ۱۳۹۵

شابک	978-600-5770-35-3 :
شماره کتابشناسی ملی	۴۴۹۶۷۳۸ :
عنوان و نام پدیدآور	صنایع دستی چکشی بروجرد: پژوهشی مردم‌شناسی / تألیف محمود رنجبر؛ ویراستار علی‌اصغر عطاءاللهی.
مشخصات نشر	تهران: ندای آریانا، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۱۸۰ص.
موضوع	حکاکی روی فلز -- ایران -- بروجرد
موضوع	Borujerd -- Engraving (Metal-work) -- Iran :
موضوع	فلزکاری هنری -- ایران -- بروجرد
موضوع	Borujerd -- Art metal-work -- Iran :
رده بندی دیویی	۰۹۵۵/۷۶۵ :
رده بندی کنگره	NE ۱۳۹۵۲۷۰۰ص ۹/ر
سرشناسه	رنجبر، محمود، ۱۳۲۲ - / عطاءاللهی، علی‌اصغر، ۱۳۲۲ - ویراستار
وضعیت فهرست نویسی	فیبیا

برنام آن که جان را فطرت آموخت

ندای آریانا

صنایع دستی چکشی بروجرد (پژوهشی مردم‌شناسی)

تالیف: دکتر محمود رنجبر

ویراستار: علی اصغر عطاءاللهی

انتشارات: ندای آریانا

چاپ اول ۱۳۹۵

تیراژ: ۵۰۰ جلد

شابک: ۳-۳۵-۵۷۷۰-۶۰۰-۹۷۸

تلفن تماس: ۰۲۱-۶۶۹۶۷۳۵۵

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

شومیز ۱۴۰۰ تومان گالینگور ۱۹۰۰۰ تومان

«فهرست مطالب»

۱۱	مقدمه
۱۵	روش مطالعه
۱۹	فصل اول: موقعیت جغرافیایی استان لرستان
۲۶	بروج در دیرتاریخ
۳۰	موقعیت جغرافیایی و جمعیتی بروجرد
۳۱	گویش بروجردی و ارتان آن
۳۹	نام برخی از ابزارهای دستی چکشی بروجرد
۴۱	فصل دوم: صنعت دستی صنایع گران
۴۵	بررسی و معرفی برخی از صنایع دستی بروجرد
۴۹	فصل سوم: ورشوسازی چکشی
۵۳	قیمت فرآورده‌های ورشویی
۵۴	قلم زنی و قیمت کار هنری آن
۵۶	چگونگی ساخت فرآورده‌های ورشویی
۵۶	روش چکش کاری
۵۷	ابزار و وسایل ورشوسازان
۶۵	روش ریخته‌گری
۶۶	کاربرد ابزار و وسایل ریخته‌گری
۶۸	طرز تهیه فرآورده‌های ریخته‌گری
۶۹	قلمزنی
۷۱	شیوهی کار قلمزنی
۷۱	ابزار کار قلمزنی
۷۵	فرآورده‌های ورشویی بروجرد
۸۸	نکاتی چند درباره‌ی ورشوسازان

۹۰	 بررسی علل رکود صنعت و روش‌سازی
۹۷	 فصل چهارم: چلنگری و آهنگری
۱۰۰	 چلنگری صنایع دستی
۱۰۱	 ابزار کار چلنگرهای بروجردی
۱۰۹	 تولیدات چلنگران بروجردی
۱۲۱	 آهنگری صنعتی دستی چکشی
۱۲۲	 وسایل و ابزار آهنگری
۱۲۷	 دست‌ساخته‌های آهنگران
۱۲۹	 مواد اولیه آهنگری
۱۳۱	 خصوصیات چلنگران بروجردی
۱۳۷	 فصل پنجم: مس و دست‌ری در گذر زمان
۱۴۰	 مسگری و صنعتگران آن
۱۴۱	 ساخت فرآورده‌های مسگران
۱۴۴	 جوشکاری
۱۴۴	 وسایل سفیدگری و طرز کار آنها
۱۴۴	 شوراب کردن
۱۴۵	 قیمت خرید و فروش مس و ظروف آن
۱۴۶	 ابزار مسگری
۱۵۴	 فرآورده‌های مسگران بروجردی
۱۶۰	 خصوصیات مسگران
۱۶۱	 بررسی علل و عوامل رکود مسگران
۱۶۳	 سخن آخر
۱۶۶	 مصاحبه‌ها
۱۷۳	 منابع

مقدمه

باستان‌شناسان، ظهور انسان را بر روی زمین از روی ابزارهای که می‌ساخته است تعیین می‌کنند (آبرن و نیم‌کف ۱۳۵۳: ۱۱۷).^۱ نخستین ابزار شاید تگه‌های چوب، استخوان یا پاره سنگ‌های تیز و بُرنده و یا قطعاتی بوده است که با شکستن و تراشیدن برای در دست گرفتن به شکل مناسب درآمده‌اند.

مهار کردن آتش بی‌نیاز گامی بزرگ در راه آزادی انسان از قید محیط بوده است. انسان در جریان مهار آتش می‌رفت، تا برای اولین بار یکی از عظیم‌ترین نیروهای طبیعی را به خدمت خود سرآورد. زان پس، انسان نه تنها قادر بود آتش را مهار سازد، بلکه می‌توانست عمل پیچیده و بغرنج سوختن و نیروی اسرارآمیز گرما را نیز به خدمت بگیرد. (چایلد ۱۳۵۷: ۶۶)^۲

ابزارسازی و مهار آتش و استفاده از آن دو عامل مهم تأییرات شگرف در زندگی بیرونی انسان بود (ترابی ۱۳۴۷: ۱۴۰). صنعت با پیدایش آتش امکان‌پذیر شد. (دورانت ۱۳۷۲: ۱۶) و با پیدایی فلز و برتری واقعی آن به سنگ که گداختنی است و می‌توان آن را شکل داد، انسان، هوشمندانه فلزکاری را آموخت. فلزکاری و رشته‌ی اکتشاف را به همراه داشت. نخست آنکه بر اثر حرارت مس ذوب می‌شود و می‌توان

۱. انسان‌شناسان و جامعه‌شناسان کوشش کرده‌اند تا با شیوه‌ها و مقولات خاص فرهنگ‌شناسی و از روی ابزارهایی که از جامعه‌های پیشین مانده‌اند، به فرهنگ آن‌ها پی ببرند. ابزارسازی مهم‌ترین و حیاتی‌ترین فعالیت انسانی است زیرا همه‌ی امکانات فرهنگ او در ابزارسازی انعکاس یافته است.

۲. چهارهزار سال قبل از میلاد در خاور باستان فلزکاری به خوبی شناخته شده بود، هرچند فلز به کندی توانست جای سنگ را بگیرد. در حدود ۲۵۰۰ سال پیش انسان‌های اولیه به تدریج تبدیل به انسان فرهنگی می‌شدند... مدارک باستان‌شناسی نشان می‌دهد که نوعی انتقال تدریجی در ابزار و آلات خام تا ابزار و آلات ساخته شده‌ی سنگی هست (عسکری خانقاه و شریف کمالی ۱۳۷۸: ۱۵۸).

آن را به شکل دلخواه درآورد و پس از سرد شدن سخت می‌شود و مانند سنگ، قالب خاص خود را حفظ می‌کند. دوم آنکه این فلز محکم را در نتیجه‌ی گرما دادن بعضی از کلوخ‌ها و سنگ‌های متبلور در مجاورت زغال می‌توان به دست آورد. (چایلد ۱۳۵۷: ۱۵۹، ۱۶۶).

اجتماعات گوناگونی که در ناحیه‌ی پهناوری از مدیترانه‌ی شرقی^۱ زندگی را آغاز کرده بودند از راه اکتشاف و اختراعات خود به سرمایه‌ی فرهنگ انسانی افزودند (چهار هزار سال پیش م. آنان در زمینه‌ی نقشه‌نگاری، زمین‌شناسی، اخترشناسی، شیمی، جانورشناسی، و زیست‌شناسی و همچنین فنون عملی کشاورزی، مکانیک، فلزکاری، معماری و اعتادات بادویی که گاه حقیقتی علمی نیز در بر داشتند گنجینه‌ای عظیم از شناخت علمی را آوردند. بر اثر رونق داد و ستد و حرکت مردم، که به آنها اشاره رفت این چنین دانش‌ها و فنون و اعتقادات در میان جوامع گوناگون پراکنده گشت و بدین‌سان گسترش دانش و مهارت آغاز شد. (چایلد ۱۳۵۷: ۲۹۰).

تاریخ صنعت ایران زمین از ادوار پیش از تاریخ شروع شده و پس از قرن‌ها به نسل کنونی رسیده است. آنچه از یاکان‌ها به ارث رسیده؛ مانند ابزارها و دست‌ساخته‌ها که هر یک می‌تواند علم و هنر و تجربه‌ای گرانبها به همراه داشته باشد حاکی از خدمات بزرگ و غرورآفرین مردم پیش‌گام در جلوه بخشیدن صنعت به عالم بشریت و شکل دادن به تمدن امروزی جهان است. ایران از دیرباز مهد علم و صنعت و هنر بوده است و قرن‌ها قبل از میلاد، اندیشمندان و دانشمندان بزرگ و صنعتگرانی سترگ را در دامان خود پرورانده است که هر یک از آنان، اختراعات و نوآوری‌های بزرگی را در این مرز و بوم‌اند.

پیشرفت فنی و عظمت ایرانیان در میدان صنایع، حاصل توفیق آنان در میدان‌های جنگ و سیاست و فرهنگ و در نتیجه‌ی فرمانفرمایی ایران در جهان بوده است.

۱. و واقع شد که چون از مشرق کوچ می‌کردند همواری‌ای درزمین شنغار یافتند و در آنجا سکنی گرفتند. (کتاب مقدس: سفر پیدایش ۲: ۱۲)

صنایع دستی ایران از دیرباز به خصوص هنر فلزکاری آن - تجلی گاه سنت‌ها و آداب و رسوم قوم ایرانی بوده است، چنان‌که با مطالعه آثار و مدارک تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناسی می‌توان به عظمت و شاهکارهای ارزشمند و بی‌مانند آنان دست یافت که امروزه زینت‌بخش موزه‌های بزرگ جهان است. آثار پیراچ و شکوهمندی که هر یک شاهد گویایی در اثبات صنایع دستی این مرز و بوم است مانند قالی و قالیچه، پارچه‌های زربفت، کاشی‌کاری‌ها، مصنوعات مسی مفرغی و برنزی، که نگاهی اجمالی می‌توان به صنعت دستی این ملت دست یافت که در هر دوره‌ای در پی مرحله‌ای از صنعتگری بوده‌اند.

از آن هنگام که برای نخستین بار انسان (روح‌الامینی ۱۳۵۷ : ۲۷)^۱ توانست سنگ را مطابق میل خود به شکل دهد. در واقع نخستین گام را برای شکافتن و درهم شکستن مواد و جست‌وجو ساختمان پنهان آنها و سرانجام تسلط بر طبیعت برداشت.^۲

در ایران تنوع و گونه‌گونی هنرهای مردم و صنایع دستی چنان است که به حق می‌توان هر شاخه از آن را موضوع پژوهشی جداگانه گرفت.

چنانچه در این رساله به علت گستردگی موضوع و تنوع صنایع دستی در بروجرد فقط پژوهشی نه چندان کافی در ارتباط با صنایع دستی چکشی، ورشوسازی، مسگری، آهنگری و چلنگری مطالعه می‌شود. بقیه‌ی آن را می‌توان به فرصتی دیگر موکول کرد.^۳

اعتبار هر پژوهش و مطالعه‌ای که در زمینه‌های گوناگون صنایع دستی و هنرهای سنتی ایران به طور گسترده مورد دقت و کندوکاو قرار بگیرد می‌تواند گوشه‌هایی از فرهنگ پربار و کهن و ارزش‌های ماندگار این مرز و بوم را بنمایاند. بنابراین بر همه‌ی

۱. می‌دانیم که هویت انسان اندیشمند همراه با پیدایی ابزار و زبان است یا به عبارت دیگر انسان با روی دو پا ایستادن چشم‌انداز تازه‌ای در میدان دید خود کشف کرد که بالنسبه مهم‌تر و مؤثرتر از مشاهدات کشفیات اولین فضانوردان قرن حاضر است.

۲. مجله‌ی دست‌ها و نقش‌ها، انتشارات سازمان صنایع دستی ایران، شماره‌ی اول، (۱۳۷ : ۲).

۳. بیش از ۴۰ صنعت دستی دیگر هست که درباره‌ی آن‌ها پژوهشی انجام نپذیرفته است و به بررسی و پژوهش نیاز دارد. رک. به فصل دوم صنایع دستی بروجرد.

پژوهشگران و علاقه‌مندان فرض است تا با برداشتن گام‌های مثبت خود گوشه‌هایی از فرهنگ گوهر بار این مرز و بوم را روشن نمایند. زیرا در طول تاریخ ابزارها و دست‌ساخته‌ها برآورنده‌ی نیازهای انسان‌ها بودند و تا وقتی که آن نیازها وجود داشته تولیدات دستی نیز ساخته می‌شده است. همین ابزارها هستند که پژوهشگران را با فرهنگ و ارزش‌های اجتماعی جوامع مختلف آشنا می‌کند و به بیانی دیگر از زبان ابزارهاست که فرهنگ جامعه را می‌توان شناخت و تلاش آنها را در زیستن و به‌زیستی پی گرفت. مردم‌شناسی سر آن دارد که با مطالعه‌ی ابزارها سیر تحولی و تکاملی جوامع را مطالعه و بررسی کند. (روح‌الامینی ۱۳۷۰: ۶۵).^۱

نتایجی که مردم‌شناسی فرهنگی از مطالعه‌ی صنایع دستی و تحول و تطور و نیز تنوع اشکال گوناگون، به جلوه‌گاه آفرینش هنری مردم و ذوق و سلیقه‌ی آنان است و در یک محیط جغرافیایی مشخص به دست می‌آورد، می‌تواند هر یک از آنها گزارشگر کمال و جمال و حقیقت باشد که انسان‌ها همواره در جست‌وجوی آن‌اند. زیرا با بررسی و مطالعه در تحول و تطور صنایع دستی یک قوم می‌توان به تاریخ هنر و صنعت و علل و عوامل پیشرفت یا انحطاط آن از لحاظ فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پی برد.

امید است صنعتگران هنرمند ما که میراث دایره‌ی فرهنگ غنی این مرز و بوم‌اند بدین معنا بیش از پیش بیندیشند و کار نیاکان خود را از اعجاز هنری و ظرافت و دقت پاس بدارند و پی بگیرند، و در عین حال در زمینه‌سازی آن برای مصرف روزانه‌ی مردم و صدور به دیگر کشورها بکوشند و نیز مسئولان صنایع دستی کشور در ایجاد مراکز تحقیقاتی در استان‌های کشور تلاش کنند و با پژوهشی ژرف‌انگر در پهن‌دشت کشورمان فهرستی از صنایع دستی بومی را فراهم آورند و هر یک را با توجه به ویژگی‌های خاص محلی پژوهش کنند. و نیز با برپایی موزه‌ی صنایع دستی در شهرها و مراکز استانی و برنامه‌ریزی برای بازدید مردم از تلاش

۱. براساس تعریفی که روح‌الامینی از مردم‌شناسی و یا به مفهوم وسیع‌تر انسان‌شناسی دارند آن را «شناخت سیر تکوینی و تحولی ابزارها، فن‌ها، رسم‌ها، ضابطه‌ها، باورها و سرانجام فرهنگ بشری از کهن‌ترین دوره‌های زندگی انسان تا به امروز می‌دانند»

صنعتگران این مرز و بوم در جهت تشویق و ترغیب آن‌ها بکوشند تا مردم با وقوف به اهمیت و امکانات وسیع فرهنگی و اقتصادی داخلی و صادراتی صنایع دستی بتوانند سهمی در توسعه و تقویت این رشته هنری داشته باشند بی‌آنکه پیشرفت در صنایع و فنون دیگر را از نظر دور بدارند.^۱

روش مطالعه

در مردم‌شناسی و در مطالعات میدانی از روش ژرفانگر استفاده می‌شود هرچه در این نوع پژوهش‌ها مورد مطالعه کوچک‌تر باشد عمق مطالعه بیشتر و دستیابی به مسایل جامعه‌ی مورد نظر راحت‌تر انجام می‌شود.^۲

روش ژرفانگر در بررسی‌های مردم‌شناسی در جوامعی امکان‌پذیر است که از محدودیت و وسعت کمی برخوردار نیست (رنجبر و ستوده ۱۳۸۴: ۸۷).

در این تحقیق، مطالعه به صنایع دستی چکشی بروجرد شامل ورشوسازی، مسگری، آهنگری و چلنگری محدود شد و نتیجه هدف‌های زیر به دست آمد:

۱- در تحقیق‌های مردم‌شناسی صفت مشخصه محقق شناختن محل مورد مطالعه و آگاهی به تمام ویژگی‌های مادی، معنوی، فرهنگی و قومی آن جامعه است. بنابراین برای دستیابی به چنان هدف‌هایی باید خود را عضو جامعه دانست، زبان آنها را فرا گرفت و از هر جهت مورد پذیرش آنان واقع شد. شناختن محل مورد مطالعه (شهر بروجرد) و آشنایی با نحوه‌ی زندگی صنعتگران آن و استفاده از تپیش محلی از گام‌های نخستین این تحقیق بود که رعایت و در عمل به کار بسته شد.^۳

۱. ... صنعت با پیدا شدن آتش امکان‌پذیر شد (دورانت ۱۳۷۲: ۱۶) ابزارسازی و مهار آتش و استفاده از آن دو عامل مهم تغییرات شگرف در زندگی بیرونی انسان بود (ترابی ۱۳۴۷: ۱۴۰). و با پیدایش فلز و برتری آن نسبت به سنگ که گدازنی است، می‌توان آن را شکل داد، انسان هوشمندانه فلزکاری را آموخت (چایلد ۱۳۵۷: ۱۵۹ و ۱۶۶).

۲. در این پژوهش از روش A.P.A استفاده شده است. 1. American Psychological Association.

۳. زادگاه نگارنده بروجرد است.

۲- از قبل در زمینه‌های صنایع دستی - چکشی بروجرد مطالعاتی انجام گرفت و سؤالاتی طرح شد تا در محل با آشنایی و اطلاعات لازم بتوان به تحقیق ادامه داد. این موضوع به نگارنده کمک کرد تا به شناخت بیشتری دست یابد.

۳- برای جلب اعتماد و نفوذ در صنعتگران دستی که از عوامل مهم در مطالعات مردم‌شناسی است از روابط خویشی و دوستی که در شهرستان‌ها و روستاها به خصوص در محیط‌های کوچک رایج است و به سختی رعایت می‌شود، بهره گرفته شد. تجربه نشان داده است که با فردی خودی و آشنا به مسایل تحقیق که از هر حیث خلق و خوی و حتی زبان ما را می‌داند، سریع‌تر و راحت‌تر می‌توان رابطه برقرار کرد.^۱

۴- در روش تحقیق مردم‌شناسی توصیه می‌شود که برای شناخت جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی یک جامعه باید زبان مردم آن‌جا را آموخت، سنت‌های قومی را حرمت گذاشت، در شادی و اندوه آنان شرکت کرده، در کار و گفت‌وگوی مردم مشارکت داشت. در این تحقیق ما آنجا که امکان داشت از گویش بروجردی استفاده شد، و با بهره‌گیری از آشنایی‌ها، استادکاران در جریان کار گذاشته شدند. و علت مطالعه و هدف تحقیق برای آنان تشریح شد. از تمامی وظیفه‌ی صنعتگران را نسبت به ثبت و ضبط صنایع دستی که عامل مهمی در حفظ ارزش‌ها و میراث‌های فرهنگی و قومی یک ملت است، یادآور شد و سعی شد تا با جلب اعتماد و اطمینان صنعتگران، اطلاعات و نتایج مطلوبی به دست آید.

۵ - در طول مدت تحقیق کوشش شد با استادکاران روابط عاطفی، انسانی برقرار شود. از این‌رو با حوصله به مشکلات آنها و درد دل‌هایشان به گوش جان دل سپرده شد. مشاهده‌ی همراه با مشارکت دقیقاً به کار بسته شد. هنگام مطالعه در فروش تولیدات دستی شرکت و صنعتگران را یاری کرد. این روابط و آشنایی‌ها زمینه‌ی مناسبی برای تحقیق فراهم شد، به طوری که یکی از استادان معروف ورشوسازی که تازه از بیمارستان مرخص شده بود و دوران نقاهت را می‌گذراند، با آغوشی باز نگارنده را در خانه خود پذیرفت، با صداقت و مهربانی اطلاعات ارزشمندی در اختیار نگارنده

گذاشت و اشکالات را متذکر شد. راهنمایی‌های ارزنده‌ی او در این تحقیق فایده‌ی بسیار داشته است.^۱

۶- در این مطالعه از تجربه‌های استادکاران صاحب‌نظر و مطلع که عمری را در این راه سپری کرده‌اند، استفاده‌ی فراوان شد.

۷- معمولاً در مردم‌شناسی به پژوهشگر توصیه می‌شود تا هر نوع افکار نسجیده‌ی قبلی و قضاوت‌های عاطفی و نظریات سطحی کنار نگذارد (ترابی، ۱۳۵۳: ۷۰). در این تحقیق تلاش شد تا آنجا که امکان دارد اعمال و رفتار صنعتگران در محل کارشان از نظر دور نماند.

۸- از گفت‌وگو و مصاحبه با روشنفکران پرهیز شد، زیرا این قشر آنچه را که به نفع محل هست، می‌نویسد نه آنچه را که هست، و این امر پژوهشگر را از واقعیت باز می‌دارد (بسینیه، ۱۳۴۰: ۱۰۰). این ترتیب اطلاعات با ارزشی از افراد مسن و با تجربه درباره‌ی موضوع مورد تحقیق به دست آمد.^۲

پژوهش حاضر شامل یک مقدمه و پنج فصل است:

فصل اول: از بروجرد و موقعیت تاریخی و جغرافیایی و گویش آن سخن رفته است.

فصل دوم: صنایع دستی و تعاریف آن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

فصل سوم: ورشوسازی، تاریخچه آن، ساخت و کارکرد فراورد های آن بررسی شده است.

۱. شادروان رضا رثوفیان، استاد ورشوساز بروجرد، ۸۱ ساله.

۲. زمان پژوهش حداقل یک سال است، چنان‌که محققان بزرگی چون مالینوفسکی لهستانی‌الاصل انگلیسی چهار سال، مارسل گریول فرانسوی ۲۵ سال، هنری اسکول کرافت آمریکایی ۱۹ سال و موریو اونو ژاپنی ۲۵ سال در خیرآباد شیراز به مطالعه و پژوهش پرداختند (رنجبر و ستوده ۱۳۹۰: ۹۱). مارگارت مید مانند مالینوفسکی خود را در کلیه‌ی فعالیت‌های دهکده‌ی بومیان (ساموآ). مستغرق ساخت، نهایت سعی را در فرا گرفتن زبان و رسوم مبذول داشت، در کلیه کارهای مخصوص زنان شرکت جست و دوستی آن‌ها را جلب کرد. (هیس ۱۳۴۰: ۵۳۶).

فصل چهارم: پیدایش آهن، صنعتگران چلنگر و آهنگر، ابزار و دست‌ساخته‌های
هر یک به طور جداگانه مورد مذاقه قرار گرفته است.

فصل پنجم: مس و مسگری، کشف آن و محوهی ساخت و کارکرد تولیدات
مسگران مطالعه و در پایان هر فصل خصوصیات هر حرفه و صنعتگر ه همراه با علل
افول توضیح داده است، در پایان پیشنهادهایی برای حفظ و گسترش برخی از صنایع
ارائه گردیده است.

www.ketab.ir